

Mühazirə - 20.

Cənubi Azərbaycan XX əsrin sonlarında.

Plan:

1. Cənubi Azərbaycan II Dünya müharibəsi dövründə
2. Cənubi Azərbaycanda milli azadlıq hərəkatı (1945-1946). S.C.Pişəvəri
3. Cənubi Azərbaycan İran İslam inqilabı və ondan sonrakı dövrdə

Ədəbiyyat:

1. XX əsr Azərbaycan tarixi II hissə Bakı 2009
2. Dadaşzadə M. A. 1905-1911-ci illər İran inqilabı ərafəsində İran Azərbaycanda kəndlilərin istismar edilməsi haqqında // Azərbaycan SSR EA Xəbərləri ictimai elmlər seriyası, 1959,
3. Çeşməzər. M.M Azərbaycan Demokratik partiyasının yaranması və fəaliyyəti. Bakı, 1989.
4. Cənubi Azərbaycan tarixinin oçerki. Bakı, 1985
5. Görkəmli inqilabçı Səttarxan. Bakı, 1986.
6. Həsənov N. Oyanmış Təbriz və Səttarxan. Bakı, 1986.

1. Cənubi Azərbaycan II Dünya müharibəsi dövründə

İkinci dünya müharibəsi İran, o cümlədən Cənubi Azərbaycanın ictimai-siyasi durumuna güclü təsir göstərdi. Müharibənin əvvəlində İran hökuməti öz bitərəfliyini elan etsə də, Rza Şah başda olmaqla hakim dairələr açıq faşistpərəst mövqə tutmuş, ölkəni Almaniyə kəşfiyyatçılarının fəaliyyət meydanına çevrilmişdilər. SSRİ 1921-ci ildə bağlanmış Sovet-İran müqviləsinin 6-cı maddəsinə əsaslanaraq 1941-ci ilin avqustunda öz qoşunlarını İrana yeritdi.

SSRİ və Böyük Britaniyanın qoşunlarının İrana yerləşdirilməsi 1941-ci ildə İranda Rza şahın hərbi polis recimi iflasa uğratdı. Rza Şah oğlu Məhəmməd Rzanın xeyrinə hakimiyyətdən əl çəkməli oldu və bir gündən sonra ingilislər tərəfindən sürgün olundu.

1941-ci il oktyabrın 11-dən cənubi Azərbaycanda yerləşdirilmiş Sovet ordusu hissələrindəki azərbaycanlı zabıt və əsgərlər üçün Təbrizdə Azərbaycan türkcəsində nəşr edilən «Vətən yolunda» və Urmiyadakı «Qızıl əsgər» qəzetləri burada ana dili probleminin həllində, ədəbi dilin formalaşmasında son dərəcə mühüm rol oynadı.

1941-ci ilin sentyabr-oktyabr aylarında Təbrizdə geniş xalq kütlələrinin mitinq, yığıncaq və nümayişləri keçirildi. Sentyabrın 29-da Tehranda İran Xalq Partiyası yaradıldı. 1941-ci ilin noyabrı 1942-ci ilin əvvəllərində İXP-nin Azərbaycandakı təşkilatlarının təşəbbüsü ilə müxtəlif ictimai-siyasi, mədəni-maarif klubları, birlik və cəmiyyətlər yaradıldı və onlar hərəkatın əsas qüvvəsinə çevrildi.

Cənubi Azərbaycanda demokratik ruhlu qəzet və jurnallar nəşrə başlandı. «Azərbaycan cəmiyyəti» və onun mətbu orqanı olan «Azərbaycan» qəzeti demokratik və Milli qüvvələrin səfərbər edilməsində mühüm rol oynadı.

Demokratik hərəkatın 1941-1945-ci illəri əhatə edən birinci mərhələsində bahalıq və möhtəkirliyə, rüşvətخورluğa qarşı mübarizə aparılırdı. Bu mərhələdə hərəkatın əsas xüsusiyyəti Milli dərkətmənin, Milli şüurun misilsiz dərəcədə inkişafından ibarət idi.

1945-ci ilin yayında Cənubi Azərbaycanda demokratik hərəkatın ikinci mərhələsi başlandı. Bu məhəllə Almaniyanın müharibədə məğlub edilməsindən sonra əsaslı surətdə dəyişilmiş beynəlxalq vəziyyətlə bağlı idi.

İranda hakim təbəqələri demokratik hərəkatın qarşısını almaq üçün milli demokratik hərəkatın düşmənləri ilə əlbir hərəkat edir, etnik toqquşmaları qışqırdır və vətəndaş müharibəsi törətməyə can atırdılar.

Milli-demokratik qüvvələr mürtəcə İran hakimiyyətinə qarşı mübarizə aparmaq üçün 1945-ci il sentyabrın 3-də Seyid Cəfər Pişəvəri başda olmaqla Azərbaycan Demokratik Partiyasının yaradılması haqqında bəyanatla xalqa müraciət etdilər.

Partiyanın programında İran Dövləti tərkibində Azərbaycana inzibati-təsərrüfat, mədəni müxtariyyət verilməsi, bütün İranın siyasi həyatının demokratikləşdirilməsi, iqtisadi-ictimai islahatların keçirilməsi vəzifələi irəli sürüldü.

SSRİ-nin Cənubi Azərbaycanda Milli-demokratik və azadlıq hərəkatının nəticəsində marağı var idi. İ.V.Stalin ADP-nin yaradılmasına və təşkilata S.C.Pişəvərinin rəhbər seçilməsinə razılığını vermişdi. O, AK(b)P MK-nin I katibi M.C.Bağirova Cənubi Azərbaycandakı Milli-demokratik hərəkata Milli-mənəvi kömək haqqında tapşırıq vermişdi. Bu məsələlərlə bağlı 1945-ci ilin avqustunda Sovet Azərbaycanında M.C.Bağirovla S.C.Pişəvərinin görüşü olmuşdu. S.C.Pişəvəri tarixin Azərbaycan xalqının taleyi üçün verdiyi bu nadir imkandan istifadə etməyə razı olmuşdur

2. Cənubi Azərbaycanda milli azadlıq hərəkatı (1945-1946). S.C.Pişəvəri

1941-ci ilin payızında Azərbaycanda Demokratik və milli azadlıq hərəkatının yenidən yüksəlişi üçün şərait yarandı. İkinci dünya müharibəsinin getdiyi dövrdə Ümumİranda mühüm siyasi dəyişikliklər baş verdi. Bu siyasi dəyişikliklər SSRİ-nin və İngiltərə dövlətinin silahlı qüvvələrinin İrana daxil olmasından

/1941-ci il avqust/, Rza şah diktaturasının dağılmasından /1925-ci il dekabrın 12-dən 1941—i il sentyabrın 16-na qədər hakimiyyətdə olub/ və ölkədə xalqın azadlıq hərəkatının yenidən açıq surətdə inkişaf etməsi üçün imkan yaranmasından ibarət idi. İkinci dünya müharibəsi ərəfəsində Rza şah hökumətinin Faşist Almaniyası ilə yaxınlaşması nəticəsində ölkədə alman təsiri güclənmiş və İranda SSRİ-yə qarşı hücum təhlükəsi artmışdı. Bununla əlaqədar olaraq Sovet hökuməti 1921-ci il tarixli Sovet-İran müqaviləsinin 6-cı maddəsinə uyğun olaraq öz qoşunlarını İranın şimal əyalətlərinə yeritdi. Bu maddəyə görə İran ərazisində üçüncü ölkə tərəfindən silahlı müdaxilə yolu ilə işğalçılıq siyasətinə və yaxud İran ərazisini Sovet Rusiyası əleyhinə hərbi hücum istinadına çevirməyə cəhd olunarsa Sovet hökuməti tərəfindən edilən xəbərdarlıqdan sonra İran hökuməti özü bu təhlükənin qarşısını almağa qadir olmazsa sovet hökuməti özünü müdafiə məqsədilə zəruri hərbi tədbirlər görmək üçün öz qoşunlarını müvəqqəti olaraq İran ərazisində daxil etmək hüququna malik olacaqdır.

İngiltərə dövləti silahlı qüvvələrinin İranda olmasından istifadə edərək bu ölkədə mövqelərini daha da möhkəmləndirdi. İranın zəngin neft sərvətini yenə də qarət etməkdə davam etdi.

1942-ci ildə öz ordu hissələrini İrana daxil etmiş ABŞ-da yaranmış siyasi vəziyyətdən İranda öz mövqelərini möhkəmlətmək üçün istifadə etdi. Belə bir şəraitdə Rza şah istefa verdi, 1941-ci il sentyabrın 27-də onu vəliəhd Məhəmməd

Rza əvəz etdi. Rza şahın istefasından sonra da İranda hakimiyyət yenə də irticaçı mahiyyətdə qaldı. Köhnəliyin, irticanın və imperialistlərin İranda əsas dayağı olan şahlıq üsuli-idarəsi toxunulmaz saxlandı, istismarçı siniflərin hökmranlığına və mənafeyinə xidmət edən irticaçı qanunlar qüvvədə qalırdı. Xarici qoşunlar İrana daxil olduqdan sonra yaranan hökumətlər də başında olduqları müddətdə hər vasitə ilə xalqın azadlıq hərəkatının qarşısını almağa və istismarçı siniflərin hakimiyyətini möhkəmlətməyə çalışmışlar. İran hökuməti Cənubi Azərbaycanda öz mövqelərini tezliklə möhkəmlətməyə başladı. Sentyabrın ikinci yarısında Tehrandan Azərbaycana yenidən valilər, idarə rəisləri və ən irticaçı məmurlar göndərildi.

Rza şah diktaturasının dağılması Azərbaycanda böyük siyasi və ictimai canlanmaya səbəb oldu. 1941-ci il sentyabrın əvvəllərindən Təbriz, Ərdəbil, Urmiya, Marağa, Sərab, Əhər, Mərənd və Xoy şəhərlərində azadgahların klubları yaranmağa başladı. Bu klublar azadlıq, demokratiya, konstitusiya, 1905-ci illər İran inqilabı, Şeyx Məhəmməd Xiyabani üsyanı haqqında danışılırdı.

Tehrandə və İranın müxtəlif yerlərində siyasi həbs və sürgünlərdən azad olanlardan, 1941-ci il sentyabrın 29-da İran xalq Partiyasının yarananlardan bir çoxu M.Azadvətən, Qulu Sübhi, Dadaş Tağızadə, C.Ş.Pişəvəri, Sadıq Zamani, Abdulla Nizami, Ə.Musəvi, A.Pənahi, M.Çəşməzər, T.Şahin və b. Təbrizə, Zəncana, Urmiya, Ərdəbil, Astara, Maku və b. yerlərə gedərək yenə də azadlıq uğrunda apardıqları mübarizəni fəal sürətdə davam etdirməyə başladılar. 1941-ci il oktyabrın ikinci yarısında Təbrizdə azadxahların bir dəstəsi tərəfindən Azərbaycan adlı cəmiyyət

yaradıldı. Noyabrın 1-də həmin cəmiyyətin «Azərbaycan» qəzeti nəşrə başladı. Azərbaycan cəmiyyəti İran dövlətinin Azərbaycan xalqına etdiyi milli zülm əleyhinə 1941-ci il dövlət çevrilişindən sonra inqilabi mübarizə aparən birinci ictimai təşkilat idi. Bu cəmiyyət Azərbaycan kəndlərində jandarmların cinayətlərinə şiddətli etiraz edir, İran hökumətinin Azərbaycan taxılı daşudaraq orada süni çətinlik yaratmasını, Azərbaycan xalqına edilən milli zülmü ifşa edir, Azərbaycan dili və mədəniyyətinin inkişafı uğrunda mübarizə aparırdı. Xalq kütlələri tərəfindən böyük rəğbətlə qarşılandığına görə bir sıra demokratik milli-mədəni tədbirlərə başladığına görə İran hökuməti 1942-ci il aprelin əvvəlində Azərbaycan cəmiyyətini dağıtdı və «Azərbaycan» qəzetini bağladı. Buna baxmayaraq Azərbaycanda bu dövrdə Azərbaycan zəhmətkeşlər təşkilatı /1942-ci il/, Demokratiya Tərəfdarları Mərkəzi /1943-cü il/, bir çox milli-mədəni cəmiyyətlər və İran Xalq Partiyasının yerli təşkilatları yaranmışdı.

Diktatura dövründə /1925-1941-ci illər/ mətbuat üzərində yaranmış senzura nəzarəti aradan qaldırıldıqdan sonra İranda azad və demokratik qəzetlər nəşrə başladı. Cənubi Azərbaycanda 1941-ci ilin oktyabrından 1945-ci ilin sentyabr ayına qədərki müddətdə 21 adda qəzet nəşr edilmişdi. 40-cı illərdə İran iqtisadi cəhətdən geri qalmış kənd təsərrüfatı ölkəsi idi. 1940-cı ildə ölkədə istehsal olunan məhsulun 70,5 faizini kənd təsərrüfatı, 23 faizini sənaye müəssisələri istehsal etmişdi. Kənd təsərrüfatında feodal istehsal münasibətlərinin qüvvətli qalıqları və sənayedə kapitalist istehsal münasibəti hökmran idi.

İran dövləti 1941-1945-ci illərdə də Cənubi Azərbaycanı iqtisadi cəhətdən geridə saxlayır və Azərbaycan xalqının iqtisadi birliyini pozurdu. İran dövlətinin Azərbaycandakı iqtisadi siyasəti nəticəsində orada bir sıra fabriklər və zavodlar bağlandı, işsizlər artdı və Azərbaycan ticarətində durğunluq yarandı. İran dövləti Azərbaycanın ərazi birliyini də pozmuşdur. Bu nəticə etibarilə Azərbaycan xalqının siyasi, iqtisadi və mədəni birliyinin pozulmasına aparırdı. Rza şah diktaturası 1941-ci ilin sentyabrına qədər Cənubi Azərbaycan ərazisini aşağıdakı hissələrə parçalamışdı.

1. Təbriz və Ərdəbil vilayətlərindən ibarət 3-cü əyalət.
2. Urmiya, Xoy, Marağa, Bicar və Mahabad /Gürcüstan/ vilayətlərindən ibarət 4-cü əyalət.
3. Azərbaycanın Zəncan vilayəti İranın 1-ci əyalətinə tabe edilmişdi.
4. Qəzvin, Həmədan, Qum, Məlayir, Tuserqan və Sənəədəc vilayətləri ətrafındakı onlarla Azərbaycan mahalı və 2500-dən çox kəndi İranın 1-ci, Mərkəzi və 5-ci əyalətlərinə verilmişdi. Cənubi Azərbaycanın ərazisini parçalamaq siyasəti bu gün də davam edir. Azərbaycanın bir sıra şəhər, kənd, qəsəbə və mahal, dağ, çay və tarixi yer adları farslaşdırılmış şəkildə yazılırdı. Azərbaycanın tarixi abidələri bərhad saxlanılırdı. İran hökuməti qəsdən Azərbaycan və kürd xalqları arasında düşmənçilik yayır, Azərbaycan xalqına münasibətdə ayrı seçkilik edir, etimadsızlıq göstərirdi.

İran dövlətinin hakim fars millətçilik siyasətinə uyğun olaraq Cənubi Azərbaycanda bütün idarələrdə və məhkəmələrdə işlər, hərbi hissələrdə təlimat, bütün məktəblərdə təhsil ancaq fars dilində aparılırdı. Azərbaycan dilində kitab-jurnal, qəzet və s. nəşr etməyə icazə verilmirdi. Azərbaycan dilində bir dənə də olsun teatr, filarmoniya, muzey, ali məktəb yox idi. 1944-cü ilin ikinci yarısında İranda azadlıq hərəkatı gücləndi. 1944-cü ilin payızında Azərbaycanda da izdihamlı nümayiş və mitinqlər oldu. Azərbaycan azadlıq cəbhəsinin təşkil etdiyi bu yığıncaqları şüarlarında yazmışdı: «Azadxahlardan və vətənpərvərlərdən əncümənlərinin təşkil olunmasını, konstitusiyasının həyata keçirilməsini tələb edir. İran hökuməti Azərbaycan xalqının bu haqlı tələblərini rədd etdi. Xalqın tələblərinin rədd olunması Azərbaycanda siyasi vəziyyəti daha da kəskinləşdirdi. Belə bir şəraitdə 1945-ci il avqustun 15-də Məşhəd şəhərində İran qoşunlarının inqilabçı zabitlərindən bir dəstəsi hökumətin zülmü əleyhinə üsyan etdi.

Cənubi Azərbaycanda fəhlələrin, kəndlilərin və orta təbəqələrin içərisində milli azadlıq və demokratiya uğrunda inqilabi mübarizə əhval-ruhiyyəsi var idi. Münasib beynəlxalq və daxili şərait bu əhval-ruhiyyəni daha da inqilabiləşdirmişdi. Əhalinin müxtəlif sinif və təbəqələrini milli azadlıq, iqtisadi və mədəni tərəqqi şüarları altında ümumi mənafe birləşdirirdi.

Bu konkret tarixi şəraitdə Cənubi Azərbaycanda xalqın milli-azadlıq hərəkatına başçılıq edəcək partiya yaranması zəruri idi. Azərbaycanın demokratik ictimaiyyəti 1945-ci il avqustun əvvəlindən əməli surətdə Azərbaycanda yeni bir mütərəqqi siyasi partiya yaratmağa başladı. Bu

işə 1943-cü ildən Tehranda çıxan «Ajir» adlı qəzetin nəşri və redaktoru Seyid Cəfər Pişəvəri başçılıq edirdi.

1945-ci il sentyabrın 3-də Azərbaycan Demokratik Partiyasının müraciətnaməsi nəşr olundu. Bu müraciətnamə vasitəsilə Azərbaycanda yeni bir siyasi partiya Azərbaycan Demokrat Partiyası yaradıldığı, həmin partiyanın məqsəd və vəzifələri xalqa çatdırıldı. Müraciətnamədə İran dövlətinin Cənubi Azərbaycan xalqına etdiyi milli zülm hərtərəfli ifşa olunmuşdu. Azərbaycan xalqının milli azadlığı yolunda görüləcək işlər müraciətnamədə 12 maddədən ibarət şüarlar şəklində verilmişdi.

1. İranın istiqlal və ərazi bütövlüyünü saxlamaqla bərabər Azərbaycana daxili azadlıq və mədəni muxtariyyət verilməlidir ki, özüünün mədəniyyəti yolunda və Azərbaycanın abadlaşması və tərəqqisi üçün Ümumi məmləkətin ali qanunlarını gözləməklə bərabər öz müqəddəratını təyin etsin.

2. Bu məqsədi həyata keçirmək üçün çox tezliklə əyalət və vilayət əncümlərini seçib işə başlamalıdır. Müraciətnamənin digər şüarlarında deyilirdi ki, partiya Azərbaycanda məktəblərdə dərslərin Azərbaycan dilində aparılması, Azərbaycanda universitetin təşkil edilməsi, mövcud fabrik-zavodların təşkili və yenilərinin yaranması, ticarətin genişləndirilməsi və Azərbaycan əmtələrinin xaricə çıxarılması tranzit yollar axtarmaq, işsizliyi aradan qaldırmaq, Azərbaycan əhalisinin sayına görə İran məclisinə nümayəndə göndərməyə haqqı olmaq, şəhərləri abadlaşdırmaq, Azərbaycanda yığılan vergilərin yarısından çoxunu Azərbaycanın öz ehtiyaclarına sərf etmək və s. uğrunda ciddi təşəbbüs göstərəcəkdir.

Partiyanın müraciətnaməsində kəndli və torpaq məsələlərinə böyük əhəmiyyət verilmişdir. Orada göstərilirdi ki, kəndli ilə mülkədar arasında müəyyən bir hədd təyin etmək və kəndlilərdən alınan qeyri-qanuni vergilərin qabağını almaq, Azərbaycan kəndlilərinin əksəriyyətini torpaq və əkin alətləri ilə təmin etmək partiyanın təxirəsalınmaz vəzifələrindəndir. Partiya dövlət torpaqlarını və Azərbaycanı tərk edib qaçan mülkədarların torpaqlarını qeydsiz-şərtsiz kəndlilərin ixtiyarına verməyi nəzərdə tuturdu. Müraciətnamədə İrandakı mövcud diktatorluğa və zorakılığa əsaslanan mərkəziyyətin əleyhinə çıxılır və İranda mərkəziyyətin demokratik əsaslar üzrə qurulması tələb edilirdi.

1945-ci il sentyabrın 5-də Azərbaycan Demokratik Partiyasının orqanı olan «Azərbaycan» qəzetinin birinci nömrəsi çapdan çıxdı. «Azərbaycan» qəzeti birinci nömrəsindən başlayaraq Azərbaycan dilində çıxdı. Qəzet partiyanın məram və məqsədini xalqa çatdırırdı.

ADP-nin müraciətnaməsi nəşr olan gündən bu partiyayı yaradanlar xalq içərisində geniş təbliğat və təşkilat işi aparmağa başladılar. Bunun nəticəsində partiya çox sürətlə boy atdı. 1945-ci il sentyabrın 13-də Təbrizdə ADP-nin konfransı oldu. Bu konfrans partiya işlərinə rəhbərlik etmək üçün 2 nəfərdən ibarət komitə yaratdı. Həmin komitə S.C.Pişəvəri sədr və M.Ə.Şəbüstəri sədr müavini seçildilər.

S.C.Pişəvəri /1892-1947/ Cənubi Azərbaycanın Xalxal mahalının Zeyvə kəndində kəndli ailəsində anadan olmuşdur. 19-20 yaşlarında siyasi və inqilabi fəaliyyətə başlayaraq 1917-xi ildə Qafqazda inqilabi hərəkatda yaxından iştirak etmişdir. 1918-ci ildən 1930-cu ilin sonuna qədər Pişəvəri İran Demokratik Fırqəsi və İran Ədalət Fırqəsi sıralarında Gilan əyalətində inqilabi respublika hökumətində xarici işlər naziri və siyasi rəhbər vəzifəsində /1920-ci ilin iyununda/, İran kommunist partiyası sıralarında müxtəlif mühüm və məsul partiya vəzifələrində işləyərək İran xalqlarının ingilis imperiazmindən və Rza şah diktaturasının əsarətindən qurtarması uğrunda mübarizə fəal surətdə iştirak etmişdir. 1930-cu ilin sonundan 1941-ci il sentyabrın ortasına qədər Pişəvəri Rza şah diktaturası tərəfindən həbs olunub, sürgündə saxlanmışdır.

1941-ci il avqustun 24-də SSRI və İngiltərə orduları İrana daxil olduqdan sonra Pişəvəri də sürgündən azad edildi. S.C.Pişəvəri 1941-ci ilin sentyabrın sonunda İran Xalq Partiyasını və 1943-cü ildə İran Azadlıq Cəbhəsini yaradanlardan biri olmuşdur. O 1944-cü ilin əvvəllərində İranın 14-cü məclisinə Təbriz seçki dairəsindən ən çox 15786 səsle deputat seçilmişdir. Pişəvəri 1945-ci ilin sentyabrından Azərbaycan Demokratik Partiyasının sədri və 1945-ci il dekabrın 12-dən 1946-cı il iyunun 25-dək Azərbaycan Milli hökumətinin Baş naziri olmuşdur. Azərbaycanda xalq kütlələrinin hərəkatı genişlənməkdə idi. Cənubi Azərbaycan fədailəri İranın irticaçı hökumətinin silahlı qüvvələrinə ilk zərbəni 1945-ci il noyabrın 16-dan 17-sinə keçən gecə Marağa, Mərənd, Miyanə, Sərab və Ərdəbil mahallarında eyni bir vaxtda vurdular.

Nəticədə 1945-ci il noyabrın 17-də Miyanə və Sərab şəhərləri, Marağa, Mərənd və Ərdəbilin bir sıra kəndləri hökumət qüvvələrindən azad edildilər. Fədailərin çox hissəsini yoxsul və ortabab kəndlilər təşkil edirdilər. Şəhər yerlərində isə əsas fədai qüvvəsi fəhlələrdən və sənətkarlardan ibarət idi. Təbriz şəhərinin fabrik-zavod fəhlələri həm kəndlilərin, həm də başqa şəhərlərin azad olunması uğrunda vuruşlarda dəstə-dəstə iştirak etmişlər.

Cənubi Azərbaycanda milli-azadlıq və demokratik üsul-idarə qurulmasına İran dövləti çox şiddətli müqavimət göstərirdi. Noyabrın 17-də Azərbaycana hücum etmək üçün İran qoşununun ilk böyük dəstəsi Tehrandan Qəzvinə hərəkət etdi. Noyabrın 18-də Azərbaycan üzərinə göndərilən İran qoşununun ikinci bir dəstəsi Tehrandan Qəzvinə tərəf hərəkət etdi. Azərbaycanda isə hərəkət yüksəlişə doğru gedirdi. 1945-ci il noyabrın 17-dən Azərbaycan fədailəri kəndləri, qəsəbələri və şəhərləri bir-birinin ardınca İran hökumətinin qoşun, jandarm və polis qüvvələrindən azad etdilər. Azərbaycanın böyük qəsəbə və şəhərlərindən noyabrın 18-də Həmədan, 25-də Zəncan şəhəri, 26-da Germi, 27-də Astara şəhəri və Biləsuvar, dekabrın 1-də Xoy və Maku şəhərləri, 3-də Səlmas, 5-də Marağa, 9-da Məşkin şəhər, dekabrın 12-də Təbriz şəhəri, 13-də Əhər və Xalxal şəhərləri, 15-də Ərdəbil şəhəri, 16-da Kələybər və Miyandab və dekabrın 19-da Urmiya şəhəri fədailər tərəfindən azad olundu.

Azərbaycan Demokrat Partiyası xalqın silahlı mübarizəsi ilə yanaşı xalq hakimiyyəti yaratmaq uğrunda bir sıra siyasi-təşkilatı hazırlıq işləri də apardı. 1945-ci il noyabrın 20-də Təbriz şəhərində Azərbaycan Xalq Konqresi təşkil olundu. Konqresə xalq yığıncaqlarında 150 min nəfərin imzası ilə 724 nəfər nümayəndə seçilmişdi. Azərbaycan Xalq Konqresi bir çox tarixi sənədlər qəbul etdi. Bu qərarlarda Azərbaycan Xalq Konqresi /AXK/ özünü müəssisələr məclisi elan etməklə Azərbaycan xalqının öz müqəddəratını təyin etməsinə qanuni əsas yaradan, səlahiyyətli və qanun verə bilən ali orqan oldu. Bununla da Cənubi Azərbaycanla İran arasındakı irticaçı mərkəziyyət zənciri qırıldı. Xalq Konqresi Azərbaycanda Milli məclis və Milli hökumət yaradılmasını qərara almaqla Azərbaycan xalqına öz müqəddəratını təyin etmək yolunu göstərdi. Milli məclisin seçki qanununda yaxın və orta şərq tarixində birinci dəfə qadınlara kişilərlə bərabər seçmək və seçilmək hüququ verirdi. Bu qanunda göstərilirdi ki, seçkilər müstəqim, gizli və bərabərdir.

Seçki qanunu 20 yaşına çatanlara seçmək və 27 yaşdan 80 yaşa qədər olanlara seçilmək hüququ verilmişdir. Azərbaycan məclisinin nümayəndələrinin sayı 100 nəfər müəyyən olunmuşdu. AXK-nin verdiyi seçki qanunu məmləkətin istiqlaliyyətinin, Azərbaycanın muxtariyyətinin və Xalq hakimiyyətinin əleyhinə fəaliyyət göstərənləri seçki hüququndan məhrum etmişdi. Xalq Konqresinin yaratdığı Azərbaycan Milli heyəti Azərbaycan milli-azadlıq hərəkətində mühüm inqilabi rol oynadı. Azərbaycanda xalqın ilk silahlı dəstələri yarandığı gündən /1945-ci il oktyabrın 23-dən/ milli heyət seçildiyi günə /1945-ci il noyabrın 21-nə qədər müəyyən mənada ikihakimiyyətlik var idi. Azərbaycan Milli heyəti işə başladığı gündən /1945-ci il noyabrın 21-dən/ isə Azərbaycanda ikihakimiyyətlik rəsmiləşdi.

Xalq hakimiyyətinin mərkəzləşmiş orqanı yarandı. Azərbaycan Milli heyətinin 39 nəfər üzvü sırasında Azərbaycan əhalisinin bütün sinif, təbəqə və xalqlarının əksər vilayətlərinin və ellərin nümayəndələri var idi. Azərbaycan Milli heyəti xalqın qüdrətinə arxalanaraq bir sıra mühüm inqilabi əhəmiyyətli işlər gördü. Milli heyət İran hökuməti tərəfindən Azərbaycandan taxılın daşınıb aparılmasının qarşısını aldı, irticaçı mülkədarların əsassız şikayətləri üzrə həbs olunmuş yüzlərlə kəndlini azad etdirdi, xalqın zəruri işlərinə baxmaq üçün hökumətin bir sıra idarələrinə göstərişlər verdi, xalqın asayişini pozanlarla inqilabi yolla mübarizə apardı və sair tədbirlər gördü. Milli heyət Azərbaycan Milli məclisi seçkilərinə başlamaq haqqında 1945-ci il noyabrın 21-də fərman verdi. Fərmana əsasən 1945-ci il noyabrın 27-də Azərbaycanın vilayət və mahallarında Azərbaycan Milli Məclisi seçkilər başlandı. Seçkilər beş gün davam edərək dekabrın 1-də qurtardı. Seçilmiş 100 nəfər nümayəndənin böyük əksəriyyətini görkəmli inqilabçılar, mübariz, maarifpərvər şəxslər, kəndlilər, fəhlələr, ziyalılar, sənətkarlar, azad peşə sahibləri və milli burjuaziyanın nümayəndələri təşkil edirdilər. Azərbaycan Milli məclisi birinci iclasında özünün 9 nəfərdən ibarət daimi Rəyasət heyətini seçdi. Mirzə Əli Şəbüstəri – Azərbaycan Milli məclisinin rəisi, Sadıq Badəqan, Məhəmməd Tağı Rəfi Nizaməddəvlə və Həsən Cövdət – məclis rəisinin müavinləri, Mirrəhim Vilayi və

Məhəmməd Əzima – məclisin katibləri, Əliəsgər Dibaiyan, Sadıq Dilməqani və Muradəli xan Teymuri Rəyasət heyətinin üzvləri. Azərbaycan Xalq Konqresinin 1945-ci il noyabrın 21-də seçdiyi Azərbaycan Milli heyəti 21 gün fəaliyyət göstərdikdən sonra məclisin birinci iclasında vəzifəsi axıra çatdığını elan etdi və səlahiyyətini yerə qoydu.

Cənubi Azərbaycan Milli məclisinin 1945-ci il dekabrın 12-də iclasında Azərbaycan milli hökumətin təşkil edildi. Azərbaycan Milli məclisinin açıldığı və

Azərbaycan Milli hökumətinin təşkil olunduğu tarix İran təqviminə üzrə azər ayının 21-nə uyğun gəlir. Buna görə də bu tarixi gün «21 azər» günü adı ilə və Cənubi Azərbaycanda 1945-1946-cı illərdəki milli-azadlıq və demokratik hərəkat «21 azər hərəkatı» adı ilə məşhur olmuşdur. Milli məclis özünün daxili nizamnaməsinə uyğun olaraq hökuməti – nazirlər Şurasını təşkil etməyi deputatların əksəriyyətinin mənsub olduğu partiyanın rəhbərinə tapşırırdı. Ona görə də Azərbaycan Demokratik Partiyasının sədri S.C.Pişəvəri Azərbaycan Milli hökumətinin tərkibini /Nazirlər Şurasını/ Milli məclisə təqdim etdi. Milli məclis Milli hökuməti aşağıdakı tərkibdə təsdiq etdi. Azərbaycan Milli hökumətinin Baş Vəziri /Nazirlər Şurasının sədri/ S.C.Pişəvəri, daxili işlər vəziri Salamulla Cavid, xalq qoşunları vəziri Cəfər Kavyan, kənd təsərrüfat vəziri Cavid Məhtaş, Maarif vəziri Məhəmməd Biryə, səhiyyə vəziri Örəngi, maliyyə vəziri Qulamrza İlhami, ədliyyə vəziri Yusif Əzima, yol, poçt, teleqraf və telefon vəziri Mirzərəbi Kəbiri, ticarət və iqtisad vəziri Rza Rəsuli, iş və zəhmət vəziri Həsən Gövdət təyin edildi. Azərbaycan Milli hökumətinin nazirlikləri vəzirlərlik, nazir vəzirlər adlanırdılar.

Milli Məclis Zeynalabdin Qiyamini Azərbaycan – Ali məhkəməsinin rəisi və Firudin İbrahimini Azərbaycan prokuroru seçdi.

Cənubi Azərbaycan – Milli məclisi Baş Vəzir S.C.Pişəvarinin məclisə təqdim etdiyi Azərbaycan Milli hökumətinin iş proqramını geniş müzakirədən sonra yekdilliklə qəbul etdi. Məclis xalqın azadlığını qorumaq üçün Azərbaycan Milli hökumətinə geniş səlahiyyət verdi.

Milli azadlıq və xalq hakimiyyəti uğrunda inqilabi hərəkat Azərbaycanda İranın irticaçı dövlət aparatını əsasən dağıtdı, bəzi sahələrini yenidən təşkil etdi və yeni idarələr yaratdı. İnqilabi hərəkatın gedişində Cənubi Azərbaycanda İran hökumətinin qoşunu, jandarm, polis qüvvələri, siyasi polis təşkilatı dağıdıldı. Bütün idarələrdə irticaya, istismarçı siniflərə xidmət edən rəhbərlik və iş üsulu da ləğv olundu. Bütün bunlarla yanaşı idarələr irticaçı ünsürlərdən tam təmizləmə bilmədi. Xalq hakimiyyətinin demokratik islahatını müxtəlif yollarla ləngidən qüvvələrlə lazımi mübarizə aparılmadı.

Azərbaycanda inqilabi hakimiyyət orqanı olan əcümənlər yaradılmağa başlandı. Azərbaycan Milli məclisi gizli, müstəqim, Ümumi və bərabər seçki yolu ilə vilayət, mahal və bölük əncümənləri, eləcə də bələdiyyə əncümənləri təşkil olunması barədə 1946-cı il yanvarın 8-də iki qanun verdi. Kənd əncümənlərinin seçkisi və təşkili haqqında da avqustun 3-də qərar çıxdı. Bu seçkilərdə qadınlara kişilərlə bərabər seçmək və seçilmək hüququ verildi. Cənubi Azərbaycanda 1946-cı il yanvarın 14-dən 18-nə qədər 213 şəhər və qəsəbədə, mahal və bölük mərkəzlərində 20 yaşına çatmış vətəndaşlar tərəfindən bələdiyyə əncümənləri seçildi və işə başladı. Azərbaycanda bələdiyyə əncümənlərinə ümumən 5971 nəfər üzv seçildi. Azərbaycanda 1946-cı il fevralın 9-u ilə 15-i arasında 10 vilayət, 21 mahal və 151 bölük əncüməni seçilərək işə başladı. Əncümənlərə ümumən 3790 nəfər üzv seçilmişdi. Bu əncümənlərin təşkili ilə Cənubi Azərbaycanda xalq hakimiyyətinin yerli orqanları və demokratik əsası yaranmış oldu. 1946-cı ildə bütün əncümənlərə xalq tərəfindən seçilmiş 39 min nəfər nümayəndə ölkənin idarə edilməsində xalq hakimiyyətində iştirak edirdi.

Əncümənlər torpaq bölgüsü, taxıl hazırlığı, kəndlilərə kömək edilməsi, abadlıq və sairə işlərlə məşğul olurdular. Xalq hakimiyyəti zamanı azadlıq və demokratik şəxslərdən Ə.İmrani Qaradağ, M.Cəlili Ərdəbil və digərləri başqa vilayət əncümənlərinin rəisi seçilmişdilər. C.Məhtaş Təbriz, X.Azərbaycan Ərdəbil,

Q.Cavidan Marağa, T.Şahin, A.Pənbeyi, M.Hilal, Hasiri Urmu və başqaları digər vilayət hakimi /Fərmandarı/ təyin olunmuşdular. Azərbaycan milli məclisinin əncümənlər haqqında qanunu Azərbaycanda bələdiyyə əncüməninə daha çox müstəqillik vermişdi.

Xalq hakimiyyətinin yaranması ilə Cənubi Azərbaycan – azadlıq əldə etmiş oldu. Lakin bu vəziyyət Azərbaycan əhalisini yenidən İranın irticaçı hökuməti tərəfindən azadlıqdan məhrum

edilmək təhlükəsindən qurtara bilməzdi. Azərbaycanda xalq azadlığının davamı üçün dərin ictimai-iqtisadi dəyişikliklər, birinci növbədə demokratikcəsinə dəyişikliklər həyata keçirilməli və xalq hakimiyyətinin iqtisadi bazisi yaradılmalı idi. Azərbaycanda demokratik hərəkət qalib gəldikdən sonra köhnə istehsal münasibətlərindən yeni və mütərəqqi istehsal münasibətlərinə qismən keçid qarşıda dururdu.

Cənubi Azərbaycan milli hökumətinin ən mühüm iqtisadi islahatı aqrar münasibətləri sahəsində olmuşdur. Azərbaycan milli hökumətinin hazırladığı layihələr əsasında 1946-cı il fevralın 16-da Azərbaycan milli məclisi «Xalislərin bölünməsi haqqında qanun» və «müsadirə haqqında qanun» verdi. Bu qanunlarda deyilirdi: «dövlət kəndlilərinin torpaqları və sular kəndlilər arasında əvəzsiz olaraq bölünməlidir. Azərbaycanın azadlığının və milli hökumətin əleyhinə təbliğat aparanaqların və mübarizə edənlərin müsadirə olunan əkin yerləri, otlaqları, su və bağları kəndlilərə verilməlidir». 1946-cı il fevralın 11-də torpaq bölgüsü üçün nizamnamə təsdiq edilmişdi. Orada göstərilirdi ki, torpaqlar kəndlilər arasında, adambaşı hesabına bərabər halda bölünməlidir. Torpaq bölgüsü nizamnaməsində kəndli ailəsinə verilən torpaq sahəsinin 5 hektardan çox və 2 hektardan az olmaması qeyd olunmuşdur. 1946-cı il martın 6-dan başlayaraq 1482 parça kənd və mülk, o cümlədən dövlətin ixtiyarında olan 251 kəndin, müsadirə edilmiş 477 və vaxtı ilə mülkədarların ixtiyarına keçmiş 754 dövlət kəndinin bölünəcəyi rəsmi surətdə elan olundu. Mülkədar torpaqlarının yarısından çoxu və dövlət torpaqlarının hamısı kəndlilər arasında bölündü. Torpaq bölgüsü nəticəsində Azərbaycanın ümumi əkin sahəsinin yarısından çoxu 553-588 hektarı-kəndlilərin əlində cəmlənmiş oldu. Onlar mülkəbarsız azad kəndli oldular. Lakin yenə də ümumi əkin sahəsinin 39 faizinə yaxını mülkədarların idi. Bu torpaqları icarəyə götürərək becərən kəndlilər ilə mülkədarlar arasında münasibəti müəyyən ədalət çərçivəsində qaydaya salmaq üçün Azərbaycan Milli məclisi 1946-cı il aprelin 11-də «Kənd təsərrüfatı məhsulunun mülkədarlarla əkinçi arasında bölünməsi qanunu»nu verdi. Bu qanun mülkədarların kəndlilər üzərində hökmranlığını tamamilə məhdudlaşdırdı. Qanunda yazılırdı ki, kəndlilərdən məhsul bəhrəsindən başqa bir adla ayrı bir şey alınmayacaqdır, bütün mülkələfiyətlər ləğv olunur. Qanun kəndliyə məhsuldan düşən payı xeyli artırırdı. Bu qanunun həyata keçirilməsi nəticəsində mülkədar kəndlilərində mülkədarlarla kəndlilər arasında o vaxta qədər olan ağılıq və rəiyyətlik münasibətindən köklü surətdə fərqli olan yeni münasibət yarandı. Mülkədarlar tamamilə məhdud olundular, kəndlilər isə əsaslı ixtiyar və hüquq əldə etdilər.

Cənubi Azərbaycan Milli hökuməti aqrar münasibətləri sahəsində mühüm islahat keçirməklə kənd təsərrüfatında xalq hakimiyyətinin iqtisadi əsasını yaratmağa başladı. Azərbaycan Milli hökuməti kəndlilərə verdiyi torpaqlar üzərində ali mülkiyyət hüququna malik idi. Kəndlilərin bu yerləri satmaq, başqasına vermək və yaxud icarəyə vermək ixtiyarı yox idi. Bu qaydalar gələcəkdə aqrar sahədə daha əsaslı islahat keçirməyə zəmin yaradırdı. Torpaqları bölünmüş kəndlilərdə müəyyən ictimai binalar, dəyirman və otlaqlardan ibarət ictimai fondlar yarandı. Bu islahat nəticəsində xalq hakimiyyətinin aqrar sahəsində bazisi yarandı və siyasi əsası daha da möhkəmləndi. Eyni zamanda Azərbaycan kəndlilərində mülkədarların hökmranlığı aradan qaldırıldı.

Beləliklə, İranda irticaçı hökumətinin Cənubi Azərbaycanda böyük bir dayağı qüvvədən salındı. Aqrar islahatı nəticəsində Azərbaycanda kəndlilər bazara daha çox məhsul çıxarırdılar. Eyni zamanda sənayenin xammala olan tələbatını ödəmək imkanı əldə edildi. Azərbaycan kəndlisi daha iş və çörək dalınca İranda başqa əyalətlərinə getmirdi. Azərbaycanda ortabab kəndli sayca çoxılmışdır.

Azərbaycan Milli hökuməti kənd təsərrüfatını inkişaf etdirmək üçün böyük məbləğdə büdcə ayırdı və bir sıra mühüm tədbirlər gördü. Azərbaycanda həyata keçirilən aqrar islahatı İranda azadlıq hərəkətinə inqilabi təsir göstərmişdi. Azərbaycanda 1946-cı ildə torpaq islahatı sahəsində və kəndlilərə münasibətdə mütərəqqi cəhətlərlə yanaşı bir sıra mühüm nöqsanlara da yol verildiyini göstərmək lazımdır. 1-cisi aqrar islahatı keçiriləndə hərəkətin milli-azadlıq cəhətinə üstünlük verildiyindən islahat bütün kəndləri əhatə etmədi; 2-cisi, kəndlilərə paylanmış torpaqların dövlət vergisindən əlavə 1946-cı ilin mülkədarın kəndliyə icarəyə verdiyi torpağın məhsulundan götürdüyü payın əyalət əncüməni tərəfindən toplanması səhv olmuşdur. Mülkədarların və İranda dövlətinin əvəzinə bəhrə toplamaq xalq hakimiyyətini mühüm sinfi və

ictimai qüvvədən məhrum edərdi. 3-cüsü, ADP dəfələrlə göstərirdi ki, milli azadlıq hərəkatını sözdən əmələ, xəyaldan həqiqətə çevirən kəndlilər olmuşdur.

Lakin xalq hakimiyyəti ciddi təhlükəyə düşəndə bu böyük qüvvə lazımı dərəcədə səfərbər edilmədi. Azərbaycan milli hökuməti sənayedə də müasir və ali iqtisadi-ictimai şərait yaradılmasını, Azərbaycanın sənayeləşməsinə və xalq ağır sənayesi qurulmasını qarşıya qoymuşdu.

Cənubi Azərbaycan Milli hökuməti sənaye sahəsində xüsusi mülkiyyətə toxunmadı. Yeni yaranmış demokratik hökumət qarşısında sənayeni milliləşdirmək və ümumxalq malı etmək kimi sosialist inqilabi vəzifəsi durmamışdı. Azərbaycan Milli hökuməti xüsusi fabrik zavodları milliləşdirmədi, ancaq kredit və sifariş vermək yolu ilə onların inkişaf etməsinə hərtərəfli kömək etdi.

Azərbaycan Milli hökumətinin sənaye sahəsində ən mühüm islahatı əmək qanunu verilməsi və milli hökumətin mülkiyyətini yaratmaq yolu ilə xalq hakimiyyətinə bazis ola biləcək istehsal münasibəti yaratmaqdan ibarət idi.

Milli-azadlıq hərəkatı gedişində Cənubi Azərbaycanda iri fabrik zavodlarda fəhlə nəzarəti yaranmışdı. Fəhlə nümayəndələri sahibkarlar tərəfindən alınan xammalın hesaba baha salınmasının və məhsulun baha satılmasının qarşısını alır, sənaye avadanlığını qoruyur, məhsuldarlığın artmasına və sənayedə nizam-intizamın möhkəmləndirilməsini təmin edirdilər. Azərbaycan Milli məclisinin 1946-cı il mayın 12-də verdiyi Əmək qanununda fəhlələrin həmkarlar ittifaqı /FHİ/ təşkil etmək hüququ, tətillər etmək hüququ verilməsi, FHİ-nin hüquqi səlahiyyətinin olması, sahibkarın fəhləni FHİ-nin xəbəri olmadan və əsassız işdən çıxarmağa ixtiyarı olmaması, 8 saatlıq iş günü, 1 Mayın Fəhlələrin Beynəlxalq həmrəylik günü kimi qeyd olunması, nəhayət fəhlələrin bir çox sosial-iqtisadi ehtiyaclarının təmin edilməsi qanun şəklində salındı. İran hökumətinin mülkiyyətində olan Miyandab şəkər zavodu, Təbrizin tütün və çay fabrikləri Milli hökumətin ixtiyarına keçdi. Milli hökumət Təbrizin «Şayan» trikotaj fabrikinə pulla satın aldı, Təbrizdə «Zəfər» adlı trikotaj fabriki və bir neçə şəhərdə kiçik corab və parça fabrikləri açdı.

Cənubi Azərbaycanda xalq hakimiyyəti yarandıqdan sonra kapitalistlərin mülkiyyətində olan fabrik-zavodlarda və iş yerlərində fəhlə və zəhmətkeşlərin istismar edilməsi Əmək qanunu və digər yeni qayda-qanunlar vasitəsilə əhəmiyyətli dərəcədə məhdudlaşdırıldı. Xalq hakimiyyətinin sənaye müəssisələrində fəhlə nəzarətinin, Əmək Qanununun və xalq hakimiyyətinin müəyyən etdikləri vəzifələrə, hüquqlara və prinsiplərə əsaslanan yeni istehsal münasibəti yarandı. Bu yeni münasibət fəhlə sinfinin mənafeyinə uyğun olmaqla sənayenin inkişafına xidmət edirdi. Azərbaycan Milli hökuməti İran hökumətinin iqtisadi pozuqluğu nəticəsində öz işini qismən və yaxud tamamilə dayandırmış xüsusi sənaye müəssisələrindən Təbrizin Peşminə və Bustan iplik toxucu fabriklərini, Xosrovu və İran Gön zavodlarını, bullur zavodunu və Zəncan kibrit fabrikinə kredit vermək, vergilərini azaltmaqla, böyük miqdarda mal hazırlamaq, sifariş vermək və başqa əməli kömək göstərməklə yenidən və tam gücləri ilə işə saldı. Milli hökumət sənətkarlıq emalatxanaları sahiblərinə də əhəmiyyətli dərəcədə maliyyə və xammal köməyi etdi və bir sıra sənətkarlıq şirkətləri yaranmasına kömək göstərdi. Milli hökumət Amerikada istehsal olunan paltar və ayaqqabıların Azərbaycana gətirilməsini qadağan etdi. Milli hökumət bu yolla Cənubi Azərbaycan sənayesini və sənətkarlarını himayə etdi. Azərbaycan Milli Məclisi Azərbaycanda olan mədənləri, mineral suları və təbii meşələri xalq hakimiyyəti elan etməklə Milli hökumətin maddi bazasını genişləndirdi. Bu sənayeləşmədə mühüm addım idi.

Milli hökumətin maliyyə və ticarət sahəsindəki siyasətin də dəyişdi. Xalq hakimiyyəti dövründə İran hökuməti Azərbaycanın gəlirini daha irticaçı və şahlıq hökumətinin saxlanması xərcləyə bilməzdi. Cənubi Azərbaycan Milli hökumətin ilk gündən İran dövlətinin banklarını – o cümlədən İran milli bankının, sənaye və sənət bankının və kənd təsərrüfatı bankının şöbələrini öz ixtiyarına keçirdi. Beləliklə də, İran hökumətinin Azərbaycanda iqtisadi təxribatına imkan vermədi. Bu məqsədlə Azərbaycan Milli hökumətinin xəzinə sənədi buraxıldı. Milli hökumət öz bankını – Azərbaycan bankını yaratdı. İran dövləti tarixində ilk dəfə olaraq xalq hakimiyyəti dövründə Azərbaycanın gəlirinin 75 faizindən çoxu onun tərəqqisinə, abadlığına, xalqın yaşayış səviyyəsinin yüksəldilməsinə və müdafiə işlərinə sərf olundu. Azərbaycan Milli hökuməti

gəlirdən vergiləri artırdı, qeyri-müstəqim vergiləri azaltdı: şəkər, çay, parça və digər zəruri ehtiyac mallarının azad bazarda 10-20 faiz ucuzuna satışını öz ixtiyarına aldı. Milli hökumətin illik büdcəsi 64.060.000 tünən oldu. Onun da çox hissəsi sənayenin, kənd təsərrüfatının inkişafına, mədəni-maarif, ictimai təminat, səhiyyə və abadlıq işlərinə xərc edildi. Xalq hakimiyyətinin düzgün siyasəti nəticəsində 1946-cı ildə Azərbaycanda xalqın çox işlətdiyi sənaye və ərzaq malları əhəmiyyətli dərəcədə ucuzlaşdı. Xalqın, xüsusilə fəhlə və kəndlilərin alıcılıq qüvvəsi artdı və yaşayışları yaxşılaşdı. Azərbaycan Milli hökumətinin tədbirləri nəticəsində sənaye və daxili ticarət inkişaf etməyə başladı. Azərbaycan Milli hökumətinin maarif və mədəniyyət sahəsində etdiyi islahat nəticəsində həqiqətən xalq maarifi yaradıldı, milli və demokratik mədəniyyət inkişaf etdirildi.

Cənubi Azərbaycanda xalq hakimiyyətinin mədəniyyət və maarif sahəsində əsas qələbəsi Azərbaycan dilinin rəsmi dövlət dili elan edilməsi oldu. İran dövləti tərəfindən zülm edilən, dövlət idarələrində, ictimai yerlərdə, mətbuatda mədənimaarif sahəsində ana dilinin qadağan edildiyi bir dövrdə Azərbaycan xalqı üçün dil azadlığı olduqca böyük məsələ idi. Azərbaycan Milli məclisi yaranandan

/12.07.1945/ iki-üç gün sonra «21 azər» günü xalq bayramı elan edilməsi, Cənubi Azərbaycanın şəhər və qəsəbələrinin öz qədim adları ilə adlanması bütün qəzetlərin, qanun və rəsmi kağızların, idarələrin, müəssisələrin və mağazaların adlarının Azərbaycan dilində yazılması haqqında qanun verdi. Azərbaycanda xalq hakimiyyəti yaranandan 24 gün sonra «Dil haqqında Azərbaycan Milli hökumətinin qərarı» çıxdı. Həmin qərarla deyilirdi: «Bu gündən etibarən /6.1.1946-cı ildən/ Azərbaycanda Azərbaycan dili rəsmi dövlət dili hesab olunur». Qərarla göstərilirdi ki, dövlətin qərar və elanları, xalq qoşunlarında verilən fərmanlar, qanun layihələri mütləq Azərbaycan dilində yazılmışdır.

Bütün idarələr öz işlərini Azərbaycan dilində yazmağa məcburdurlar. Məhkəmələrdə işlər Azərbaycan dilində aparılmalıdır. Göstərilən qərarla Azərbaycanda yaşayan başqa millətlərə öş işlərini və xüsusi milli məktəblərində tədrisi öz ana dilində aparmağa icazə verilirdi. Qərarla məktəblərdə təhsilin Azərbaycan dilində olması və məktəblərin Azərbaycan dilində keçməsi bir vəzifə olaraq qarşıya qoyuldu. Azərbaycanın hər yerində bu qərar tətbiq edilənmədən həyata keçirildi. 1946-cı il yanvarın 6-da Azərbaycan Milli hökumətinin Təbrizdə Azərbaycan Dövlət Darülfünunu təşkil etmək haqqında qərarı çıxdı. Ümumi hazırlıqdan sonra iyunun 12-də Azərbaycan Dövlət Darülfünunu rəsmi surətdə açıldı və işə başladı. 1946-cı il yanvarın 19-da yenə Təbrizdə Ali incəsənət və rəssamlıq məktəbi açıldı. Cənubi Azərbaycanda xalq hakimiyyəti dövründə mədəniyyət və maarif sahəsində edilmiş islahat formaca milli – Azərbaycan dilində və məzmunca azadlıq, demokratiya və beynəlmilətçilik ruhunda oldu. Milli hökumətin maarif nazirliyi qısa müddətdə Azərbaycanın ibtidai məktəbləri üçün Azərbaycan dilində dərsliklər hazırlayıb çap etdi. Az müddətdə Azərbaycanda maarif – mədəniyyətin inkişafı üçün çox böyük işlər görüldü. Təbrizdə Dövlət teatri yarandı. Azərbaycan radiosu işə başladı, Behzad adına incəsənət muzeyi açıldı. Azərbaycan Milli filarmoniyası yarandı, şəhər, qəsəbə və kəndlərdə çoxlu kitabxana və qiraətxanalar yarandı, xalq hökuməti hesabına 7 şəhərdə böyük tərbiyə evləri açıldı. Ərdəbil, Astara, Marağa və digər şəhərlərdə teatr binaları tikildi. Azərbaycan rəssamlar və heykəltəraşlar cəmiyyəti təşkil olundu və fəaliyyət göstərdi. Bir ildə «Azərbaycanın müxtəlif yerlərində əhali öz xərcləri ilə 2000-dən artıq məktəb düzəltdi». 1945-1946-cı illər Cənubi Azərbaycanda bədii ədəbiyyatın, poeziyanın və demokratik publisistikanın çiçəklənmə dövrü olmuşdur. Həmin illərdə Azərbaycan mətbuatında S.C.Pişəvəri başda olmaqla X.X.Azərbaycan, S.Badəqan, M.Vilayi, M.Qadiri, Z.Qiyami, Q.Kəndli, H.Həsirzadə, H.Xoşginabi, Ə.Şəmidə, I.Şəms kimi onlarla siyasi inqilabi xadimlər və jurnalistlər öz məqalələri ilə çıxış edirdilər. Azərbaycan mətbuatında B.Azəroğlu, H.Billuri, Q.Borçalı, Q.Qəhrəmanzadə, I.Zakir, M.Etimad, M.Gülgün, Həcm Təbrizi, Ə.Tudə və digərlərinin şeir, hekayə, felyetonları, ədəbi tənqidi məqalələri çap olunmuşdur. Azərbaycan dilində onlarla kitab nəşr edildi. Xalq hakimiyyəti dövründə Azərbaycan dilində 20-dən çox adda qəzet və jurnal çıxırdı.

İran dövləti tarixində bir sıra inqilabi, demokratik islahatlar ilk dəfə Cənubi Azərbaycanda həyata keçirildiyi kimi milli zülm edilən millətlərdən ilk dəfə Azərbaycan millətinin dili rəsmi dövlət dili elan olundu. Rza şahın heykəli də ilk dəfə

Azərbaycanda yıxıldı və Azərbaycanda Səttarxana və Bağırxana heykəl qoyuldu. Şeyx Məhəmməd Xiyabinin məqbərəsi olan yer abad edildi və orada bağça salındı, xalq mədəniyyəti sahəsində bir çox tədbirlər də ilk dəfə Azərbaycanda həyata keçirildi.

Cənubi Azərbaycan Milli hökuməti ədliyyə sahəsində də bir sıra demokratik islahatlar keçirdi. Azərbaycan Milli hökuməti birinci növbədə İran məclislərinin xalqın azadlığını boğan, fəhlələri, kəndlilərin və digər zəhmətkeş təbəqələrin siyasi, iqtisadi və ictimai mənafeyini tapdalayan bütün irticaçı qanunlarının Azərbaycanda həyata keçirilməsini dayandırdı. Milli hökumətin ədliyyə sahəsində ikinci mühüm islahatı muxtariyyət prinsipinə uyğun olaraq Azərbaycanda ali məhkəmə yaratmaqdan və İran ədliyyəsinin bir neçə növ məhkəməsi əvəzinə Azərbaycanda vahid məhkəmə sistemi yaratmaqdan ibarət olmuşdur. Beləliklə, Cənubi Azərbaycan ədliyyəsi İranın irticaçı qanunlarına tabeçilikdən qurtarırdı. Azərbaycan Milli məclisinin və Milli hökumətinin verdiyi demokratik qanunlar və qərarlar xalq hakimiyyətinin ədliyyə sahəsində fəaliyyətinin və əməli işinin əsasını təşkil edirdi.

Cənubi Azərbaycan Milli hökuməti xalqın sağlamlığını qorumaq, şəhərləri, qəsəbələri abad etmək sahəsində də bir ildə İran hökumətinin Azərbaycanda 25 il müddətində gördüyü işdən daha artıq və əhəmiyyətli tədbirlər həyata keçirmişdir.

1945-1946-cı illər Cənubi Azərbaycanda azadlıq hərəkatı 21 azər hərəkatı milli-azadlıq, demokratik və antiimperialist mahiyyətə malik idi. Hərəkatın əsas hərəkatverici qüvvələri fəhlələr və kəndlilər idilər. Sənətkarlar və mütərəqqi ziyalılar da hərəkatda fəal iştirak edirdilər. ADP düzgün siyasət nəticəsində milli burjuaziyarı, kiçik və orta mülkədarları da hərəkata cəlb etmişdi. Demokratiya və milli azadlıq uğrunda mübarizədə birləşmiş bu qüvvələr Azərbaycanda xalq hakimiyyəti yaratdı. Azərbaycan xalqı Azərbaycan Milli məclisinin və Milli hökumətini yaratmaqla öz müqəddəratını təyin etmək sahəsində mühüm addım atmış oldu. Azərbaycan Milli məclisinin daxili nizamnaməsi, Azərbaycan Milli hökumətinin iş proqramı, bu məclis və hökumətin əməli fəaliyyəti təsdiq edir ki, bu hakimiyyət orqanları İran dövlətinin daxilində mövcud olmuşdur. Azərbaycanda yaranmış xalq hakimiyyəti muxtar respublika səviyyəsinə çatdı.

1945-1946-cı illərdə Cənubi Azərbaycanda xalq hakimiyyətinin bütün fəaliyyəti İran dövləti sərhədləri daxilində olmuşdur. Azərbaycan Milli hökuməti İran hökuməti ilə danışıqlar aparmış, müqavilə imzalanmış və onu həyata keçirmişdi. Azərbaycan Milli hökumətinin müstəqil xarici işlər nazirliyi, hərbi nazirliyi, eləcə də xarici ölkələrlə diplomatik əlaqələri olmamışdır. İranın bütün əyalətləri ilə Azərbaycanın arasında iqtisadi əlaqələr və vətəndaşların azad surətdə gediş-gəlişi davam etmişdir. İranın dövlət bayrağı və dövlət nişanı Azərbaycanda da dövlət bayrağı və dövlət nişanı olmuşdu. Lakin Azərbaycanda sahliq rejimi ləğv edilmişdi. Azərbaycanda İran pulu işlədilmişdir.

Azərbaycan xalq hakimiyyətinin bütün siyasi, iqtisadi və ictimai islahatından Azərbaycanda yaşayan digər millətlər-ermənilər, aysorilər və yəhudilər də Azərbaycan xalqı ilə bərabər hüquq və ixtiyarla istifadə edirdilər. Azərbaycan Milli Məclisinə 4 nəfər erməni və 2 nəfər aysori nümayəndə seçilmişdi. Azərbaycan Milli hökuməti bu xalqların öz ana dilində təhsil almaları və demokratik əsaslar üzrə milli – mədəni tərəqqiləri üçün hər cür şərait yaratmışdı. İranın irticaçı hakim dairələri və xarici imperialistlər Azərbaycan demokratik hərəkatını böyük dövlətlər arasındakı diplomaik çəkişmələr məcrasına salmağa çalışırdı. İmperialistlər bu yolla eyni zamanda İranın daxili işlərinə qarışmaq istəyirdilər. Lakin imperiya məqsədli Sovet hökuməti öz mənafeyinə uyğun olaraq başqa dövlətlərin İranın daxili işlərinə qarışmasına imkan vermədi.

1946-cı il aprelin 22-də İranın Qavamüssəltənə hökuməti Cənubi Azərbaycan barədə yeddi maddədən ibarət bəyannamə verdi. Bu bəyannamə Azərbaycan Milli hökumətinə İran hökuməti ilə danışıqlara başlamaq imkanı verdi. İran hökumətinin dövlətinin dəvətini qəbul edərək 1946-cı il aprelin 28-də Azərbaycan Milli hökumətinin Baş naziri S.C.Pişəvərinin başçılığı ilə Tehrana bir nümayəndə heyəti getdi. Aprelin 29-da Azərbaycan nümayəndələri İran hökumətinin nümayəndələri ilə danışıqlara başladılar. Azərbaycan nümayəndə heyəti Cənubi Azərbaycanda xalq hakimiyyəti dövründəki vəziyyətin saxlanılmasını və demokratiya əsaslarının bütün İranda möhkəmlənməsini və genişlənməsini tələb etdi. Azərbaycan nümayəndə heyəti təklif edirdi ki, 1945-ci il sentyabrın 3-dən Azərbaycanda yaranmış hərəkat mütərəqqi, demokratik və İranın həqiqi istiqlaliyyətinin zəmini olan bir hərəkat kimi tanınsın. İran hökumətinin təklif etdiyi

bəyannamədə isə inqilabi hərəkət nəticəsində Cənubi Azərbaycanda yaranmış xalq hakimiyyəti məhdudlaşdırılır və demokratik islahatı əhatə etmədi. Buna görə də Azərbaycan nümayəndə heyəti onu qəbul etmədi. Beləliklə, müzakirələr 1946-cı il mayın 11-də bir nəticə vermədən dayandırıldı. Tehran danışıqlarının nəticəsiz qurtarmasına birinci növbədə imperialist dairələr, dövlət başçısı, hakim dairələr və iri mülkədarlar səbəb olmuşlar.

Cənubi Azərbaycan Milli hökuməti ilə İran hökuməti arasında danışıqlar 1946-cı il iyunun 11-də Təbriz şəhərində yenidən başlandı. 1946-cı il iyunun 13-də Təbriz şəhərində İran dövləti ilə Azərbaycan nümayəndələri arasında müqavilə imzalandı. İyunun 13-də Azərbaycan Milli məclisinin Rəyasət heyəti həmin müqaviləni qəbul və təsdiq etdi. İyunun 17-də Tehrandan göndərilmiş rəsmi teleqramda İran dövlətinin müqaviləni təsdiq etdiyi xəbər verilirdi. Bu qərara görə

İran hökuməti Cənubi Azərbaycanda baş vermiş hərəkəti demokratik hərəkət, Azərbaycandakı siyasi-ictimai təşkilatları demokratik təşkilatlar və onların iştirakçılarını demokratik işçilər olaraq tanıdı. İran hökuməti Azərbaycanın İran dövlətinin ərazi-inzibati bölgüsü 3-cü və 4-cü əyalətlərdən, yəni Şərqi və Qərbi Azərbaycandan ibarət olmasını qəbul etdi. İran hökuməti Azərbaycan Milli məclisini Azərbaycan əyalət əncüməni kimi tanıdı. Azərbaycanı idarə etmək üçün idarəedici şura yaranacağı müqavilədə qeyd olunmuşdu. İran hökuməti Cənubi Azərbaycanda bütün idarələrdə yazı və işlərin, ibtidai orta və ali məktəblərdə təhsilin Azərbaycan dilində olmasını qəbul etdi. Müqavilədə göstərilirdi ki, Azərbaycan valisi və idarə rəisləri Azərbaycan əyalət əncüməni tərəfindən təklif olunacaq və mərkəzi hökumət tərəfindən təsdiq və təyin ediləcəkdir. Azərbaycanda demokratik hərəkət nəticəsində dövlət torpaqları kəndlilər arasında bölünmüşdü. İran hökuməti bu işi təsdiq etdi. Eyni zamanda Azərbaycanın ümumi gəlirinin 75 faizinin və Azərbaycan gömrük gəlirinin 25 faizinin Azərbaycanda onun öz ehtiyaclarına xərclənməsini də İran hökuməti qəbul etdi. Müqaviləyə əsasən Azərbaycan xalq qoşunları və fə dai dəstələri İranın silahlı qüvvələri tərkibində sayıldı.

İran hökuməti ilə Cənubi Azərbaycan nümayəndələri arasında bağlanmış müqavilə Azərbaycan və İranın demokratik qüvvələrinin böyük müvəffəqiyyəti idi. Bu müqavilə Azərbaycanda 1946-cı il iyunun 14-dən etibarən həyata keçirildi. Azərbaycan Milli məclisi əvəzinə Azərbaycan əyalət əncüməni fəaliyyətə başladı. Azərbaycan Milli hökuməti əvəzinə Azərbaycanı idarə edən şura yarandı. Azərbaycanda müqavilənin qalan maddələri də həyata keçirilməyə başladı. Lakin İran hökuməti müzakirələrlə işləri süründürür və Azərbaycanda demokratik islahata mane olaraq müqavilə üzrə öhdəsinə götürdüyü vəzifələrə əməl etmədi.

Cənubi Azərbaycan xalq hakimiyyəti inqilabi, demokratik və antiimperialist mahiyyətə malik olduğuna görə İranın irticaçı hökuməti və imperialist dairələr onu məhv etmək üçün birlikdə hazırlıq görürdülər. İran dövlətinin və imperialist dairələrin Azərbaycan üzərinə hücumu diplomatik hazırlığı Azərbaycan milli azadlıq və demokratik hərəkətini yaradan daxili səbəbləri inkar etməklə başladı. ABŞ və İngiltərə Azərbaycan demokratik hərəkəti əleyhinə olan bütün tədbirlərə başçılıq edirdi. O zaman ABŞ-ın İranda səfiri Corc Allen İran hökumətinə bildirdi ki, İran dövləti İranda İngiltərə və Sovet nüfuzunun qarşısını alacağı təqdirdə ABŞ İrana kömək edər və borc verir. Cənubi Azərbaycan üzərinə hücumu hazırlayan İran hökuməti ABŞ-dan 20 mln. dollarlıq silah və hərbi sursat aldı. Azərbaycan üzərinə hücumu göndəriləcək qüvvələr bu silahlarla təchiz edildilər. İngiltərə dövləti də 1946-cı ilin avqustunda İran sərhəddinə, Bəsrə şəhərinə 5 diviziya gətirdi.

1946-cı il sentyabrın 1-də İran dövləti Cənubi Azərbaycan üzərinə ümumi silahlı hücumu başladı. 1946-cı il noyabrın 21-də İran hökumətinin başçısı Qəvamüssəltənə İranın XV məclisinə seçkilərin guya azadlığını təmin etmək üçün bütün seçki məntəqələrinə hökumət tərəfindən «nəzarət qüvvələri» adı ilə qoşun göndərəcəyini elan etdi. Azərbaycan əyalət əncüməni və kürd xalqının rəhbəri qazi Məhəmməd İran hökumətinin Azərbaycana və Gürcüstana silahlı qüvvə göndərmək qərarına qəti surətdə etiraz etdilər. İran hökuməti Azərbaycan nümayəndələri ilə 1946-cı il iyunun 13-də imzaladığı müqaviləni xaincəsinə pozaraq Azərbaycan üzərinə hücumu daha da genişləndirdi. Azərbaycan üzərinə hücum günlərində amerikalılar İran qoşununa 40 ədəd bombordmançı təyyarə verdilər. Həmin təyyarələr Azərbaycan üzərinə hücumda iştirak edirdilər.

1946-cı il dekabrın 1-dən İran dövlətinin silahlı qüvvələri bütün cəbhələrdə hücumu daha da şiddətləndirdi. Azərbaycan Xalq qoşunları və fə dai qüvvələri İran hökumətinin təcavüzünə birlikdə və qəhrəmanlıqla müqavimət göstərirdilər. Mərkəzi hökumətin Azərbaycana təcavüzü xalqın böyük həyəcanına səbəb oldu. Xalqın müxtəlif təbəqələrindən minlərlə adam azadlığı və vətəni müdafiə etmək üçün silahlanaraq cəbhələrə göndərilmələrini tələb edirdi. Belə bir şəraitdə Azərbaycan əyalət əncüməni vətəndaş müharibəsinin genişlənməsinin qabağını almaqla və eyni zamanda Azərbaycan xalqının azadlığını saxlamağa çalışaraq İran hökumətindən 13 iyun 1946-cı il tarixli müqaviləyə sadıq qalmağı tələb edirdi. Lakin İran dövləti müharibə odunu hər gün daha da alovlandırır. İran dövləti Azərbaycan xalqını hamılıqla müharibə meydanına çəkmək və vətəndaş müharibəsinə imperialistlərə beynəlxalq konflikt yaratmaq bəhanəsi verəcək bir şəkllə salmaq istəyirdi.

Azərbaycan əyalət əncüməni Azərbaycanın imperializmin avanturası altına düşməsi və İran daxilində qardaş qırğınının qarşısını almaq üçün 1946-cı il dekabrın 11-də Azərbaycan xalq qoşunlarına və fə dai qüvvələrinə İran dövlətinin silahlı qüvvələrinə müqavimət göstərməmək və döyüş meydanlarını tərk etmək göstərişi verdi.

1946-cı il dekabrın 11-dən İran qoşunları və jandarm qüvvələri maneəsiz olaraq Cənubi Azərbaycan torpaqlarında sürətlə irəliləməyə başladılar. Xalqın bir il ərzində yaratdığı muzey, kitabxana, milli teatr, dövlət universiteti dağıldı, xalq qəhrəmanları olan Səttar xanın və Bağırxanın heykəlləri sındırıldı. İran qoşunları, jandarmar və quldur dəstələri Miyanə, Sərab, Ərdəbil, Təbriz, Marağa, Mərənd,

Xoy, Maku, Urmiya və digər şəhərlərdə minlərlə adamı ADP üzvü, mühacir /vaxtı ilə SSRİ-də olmuş şəxs/ olduğu üçün məhkəməsiz, sorğu-sualsız küçələrdə öldürüldər. İran hökuməti Cənubi Azərbaycan demokratik hərəkatının rəhbərlərindən, xalq qoşunları zabitlərindən, fə dai başçılarından, sırası partiya üzvlərindən, əsgər və fədailərdən yüzlərlə adamı hərbi məhkəmələrin hökmü ilə edam etdi. İran hökumətinin silahlı qüvvələri və quldur dəstələri tərəfindən təkcə 1946-cı il dekabrın ikinci yarısında Azərbaycanda 20-25 min nəfər öldürülmüşdür.

1946-cı il dekabrın 20-dən sonra Cənubi Azərbaycanda xalq hakimiyyəti ləğ edildi. Azərbaycanda İran şahlıq quruluşunun, irticaçı-istismarçı siniflərin hökmranlığı yenidən bərpa olundu. Cənubi Azərbaycan xalqı yenə də siyasi ictimai hüquqlardan, öz ana dilində təhsil almaqdan, elm və mədəniyyətini inkişaf etdirmək imkanlarından məhrum edildi. Yenə də fars hakim millətçi dairələri Azərbaycan xalqına şiddətli milli zülm etməyə başladılar.

Lakin xalqın azadlıq eşqi bir gün belə sönmədi. Azərbaycanlılar İran dövlətinin yaratdığı şiddətli terror, həbs, sürgün şəraitində yenə də bütün İran xalqları ilə birlikdə böyük azadlıq mübarizəsini davam etdirir.

3. Cənubi Azərbaycan İran İslam inqilabı və ondan sonrakı dövrdə

«21 Azər» hərəkatı boğulduqdan sonra Cənubi Azərbaycanda demokratik əhval-ruhiyyə yaşamaqda idi. Bu zaman Cənubi Azərbaycan milli burjuaziyası 1949-1953-cü illərdə Milli cəbhə lideri d-r M.Müsəddiq başda olmaqla antiimperialist,demokratikləşmə uğrunda mübarizəsində fəal iştirak edirdi. Təbriz bu hərəkatın mərkəzində dururdu.

XX əsrin 60-cı illərinin əvvəli- 70-ci illərin ortalarında şah tərəfindən « Ağ inqilab » adı altında həyata keçirilən islahatlar Cənubi Azərbaycanda da sosial ziddiyyətləri kəskinləşdirdi. Azərbaycan kəndlilərinin iş dalmca digər vilayətlərə,xüsusən şəhərlərə axınını daha da gücləndirdi. Tehranda azərbaycanlıların sayı durmadan artmağa başladı. Azərbaycanlıların Tehran iqtisadiyyatına kapital qoyuluşu da artdı. Artıq, İslam inqilabı ərəfəsində Tehranda yaşayan azərbaycanlıların sayı bir milyonu ötmüşdü.

XX əsrin 60-70-ci illərində Cənubi Azərbaycanda bir sıra sənaye obyektləri, o cümlədən Təbrizdə maşınqayırma, neft emalı,Sofianda sement zavodu yaradılsa da, o, inkişaf surətinə görə İranın digər bölgələrindən çox geridə qalırdı.Üstəlik şah hakimiyyəti burada da milli ayrışçılıq, habelə farslaşdırma siyasətini yürütməkdə davam edirdi. Şahlığın « milli vəhdət » şüarı altında apardığı şovinist siyasət Cənubi Azərbaycanda milli assimilyasiyanı gücləndirirdi. « Ağ inqila » zamanı maarif sahəsində həyata keçirilən islahatlar da digər xalqları, o cümlədən

azərbaycanlıları məqsədyönlü olaraq farslaşdırmaq işinə xidmət edirdilər. Bu siyasət azərbaycanlılara qarşı fars sovinizminin yeni təzahürü idi. Onun nəticəsində Azərbaycan dili yasaq vəziyyətinə düşmüş, bu dildə bütün növ nəşrlər qadağan edilmişdi. Məktəblərdə təhsil ancaq fars dilində aparılırdı. Ölkədə ümummilli böhran şəraiti yaranmışdı. Ölkəni sosial partlayış gözləyirdi. 1977-ci ilin oktyabr-noyabr aylarında Tehran Universiteti tələbələrinin həyəcanlı çıxışları bu partlayışın yaxınlaşdığından soraq verirdi. Cənubi Azərbaycanda da belə vəziyyət yaranmışdı. 1977-ci il noyabrın sonu –dekabrın əvvəllərində Təbrizdə ali məktəb tələbələrinin və ümumtəhsil məktəbləri şagirdlərinin çıxışları, hətta polislə toqquşmalar baş verdi. Dekabrın 3-də şəhərin ali və orta məktəb müəllimlərinin etiraz yürüşləri təşkil edildi. Dekabrın əvvəllərində tələbələrlə polis arasında başlamış toqquşmalar dekabrın 10-a kimi davam etmişdi. Təbriz tələbələrinin ən böyük çıxışlarından biri də « 21 Azər » hərəkatının (1945-ci il 12 dekabr) ildönümü münasibətilə dekabrın 12-də olmuşdu. Çıxış zamanı tələbələrlə polis arasında ciddi toqquşma baş vermişdi. Çıxışa Təbriz Universitetinin bir qrup müəllimləri də qoşulmuşdu. Bu ənənə bütün İran ali məktəblərinə də yayılmışdı.

1978-ci ilin əvvəllərində İrანınıni şəhəri olan Qumda səhliq hakimiyətinə qarşı çıxışlar Cənubi Azərbaycanda da inqilabi əhval-ruhiyyəni daha da gücləndirdi. Başda ayətullah əl-üzma (baş ayatulla) Seyid Nazim Şəriətmədari olmaqla Qumdakı yüksək rütbəli azərbaycanlı din xadimlərindən 5 nəfərinin imzaladığı müraciətə cavab laraq , 1978-ci il fevralın 18-də Təbrizdə əzəmətli nümayiş başladı. Nümayişdə 100 mindən çox adam iştirak edirdi. Nümayiş tezliklə şah rejiminə qarşı üsyana çevrildi. O, hicri tarixlə 1356-cı il bəhmən ayının 29-da (1978-ci il fevralın 19-də) başverdiyindən Azərbaycan tarixinə “29 bəhmən üsyanı” kimi daxil olmuşdur. Şəhərə ordu hissələrinin yeridilməsindən qəzəblənən xalq hökumət idarələrini, bankları, mehmanxanaları, xüsusi sahibkarlara məxsus pornoqrafik filmləri nümayiş etdirən kinoteatrları və.b. obyektleri zəbt edərək, dağıtmağa başladılar. Şəhərdə dükanbazarlar, məktəblər, fabrik-zavodlar öz işlərini dayandırdılar.

Təbrizdəki polisə və ordu hissələrinə etibar etməyən şah ertəsi günü – fevralın 19-da başqa şəhərlərdən Təbrizə yeni hərbi qüvvələr gətirməli oldu. Üsyançılarla ordu hissələri arasında silahlı toqquşmalar baş verdi və axşamada davam etdi. Toqquşmalar zamanı yüzlərlə ölə və yaralananlar oldu. Şəhərdə kütləvi bəhslər və axtarışlar başlandı. Həmin gün axşam şəhər evlərinin divar və qapılarına ayətulla Şəriətmədəri və digər ruhanilərin imzası ilə əhalini sakitliyə, insan tələfatının qarşısını almağa və dükan-bazarı açmağa çağırın intibahnamələr yapışdırıldı.

Təbrizdəki üsyan öz əks-sədasını Cənubi Azərbaycanın digər şəhərlərində və yaxın kəndlərində də tapdı. Belə ki, Mərənddə, Zinuzda, Sədrudda,Şəbüstərdə şah rejiminə qarşı kütləvi çıxışlar baş verdi.

Beləliklə, Təbrizdəki “29 bəhmən üsyanı” XX əsrin 70-ci illərinin sonunda baş vermiş İran inqilabının başlanğıc hadisəsi olmuşdu. Məhz bu hadisədən sonra səhliq əleyhinə çıxışlar bütün ölkəni bürüdü. Cənubi Azərbaycanda monarxiya əleyhinə hərəkatın başçılarından olan Şəriətmədəri müsahibələrindən birində haqlı olaraq göstərmişdi ki, “29 bəhməndə Təbrizdə qanlarını axıdanlar İran inqilabının təməlini qoymuşlar”. Tehranda nəşr olunan “Varlıq” jurnalı da İran inqilabının “29 bəhmən üsyanı” ndan başladığını yazmışdı. O zaman Təbrizdə yayılan “Dədə Qorqud”jurnalı da öz səhifələrində yazmışdı ki, “Tomris xanımın balaları Təbrizdə 29 bəhmən üsyanı ilə... Məhəmmədrza şahı tarixin küllüklüyünə tapşırıdı”.

Ümumiyyətlə, o zamankı İran mətbuatında “29 bəhmən” Təbriz üsyanı 1978-1979-cu illər inqilabının müjdəçisi kimi qiyməkləndirilmişdi.

“29 bəhmən”üsyanından 40 gün sonra, mart ayının 29-30-da İrանın bir çox şəhərlərində, o cümlədən Tehranda,İsfahanda,Məşhəddə, Qumda, Təbrizdə, Zəncanda yenidən izdihamlı çıxışlar başladı. Təbrizdəki çıxış zamanı üsyançılar banklara, kinoteatrlara, dövlət idarələrinə basqınlar təşkil etdilər. Polislə toqquşmalar zamanıxeyle insan tələf oldu.

Mart hadisələrinin qırxıncı günü (mayın 9- 10 –da)İrանın 20-dən çox şəhərində yenidən kütləvi çıxışlar baş verdi. Çıxışlar Qum və Təbriz şəhərlərində daha izdihamlı keçmişdir. Nümayişçilər küçələrə siyasi şüarlarla çıxmışdılar. Təbrizdə İmam Əlinin (Ə) qətl gününə - 24 avqusta həsr edilmiş nümayiş xüsusilə fərqlənmişdi. O,İrան inqilabının ilk mərhələlərində baş vermiş nümayişlərin ən izdihamlısı olmuşdu. Nümayişdə yüz minlərlə adam iştirak etmişdi.

İnqilab dövrü nümayişlərdə əhalinin əksər sosial təbəqələri və onlara yaxın olan qüvvələr, o cümlədən tələbələr aparıcı rol oynamışdılar.

Rejim əleyhinə ardı-arası kəsilməyən nümayişləri səngitmək məqsədi ilə şah hökuməti 1978-ci ilin avqustunda bəzi güzəştlərə getməyə məcbur oldu. O, digər demokratik vədlərlə yanaşı, “qanun çərçivəsində” siyasi partiyalar yaratmaq azadlığını elan etdi. Lakin bunlar da ölkədəki siyasi gərginliyi aradan qaldırmağa kömək etmədi. 1978-ci ilin sentyabrında inqilabın inkişafında yeni mərhələ - müxalif qüvvələrlə şah hakimiyyəti arasında həlledici mübarizə mərhələsi başlandı. İnqilabi mübarizənin sosial tərkibi genişləndi. İri şəhərlərdə fəhlələr də kütləvi olaraq şahlıq əleyhinə mübarizəyə qoşuldular. Fəhlələr, xüsusən neft sənayesi fəhlələri hələ sentyabrın sonu – oktyabrın əvvəllərində bütövlükdə ölkəni bürüyən tətillər hərəkatına qoşulmuşdular. 1978-ci ilin noyabrında onların aramsız tətillər hərəkatı başladı.

O, 1979-cu ilin fevralına kimi davam etdi.

İnqilabın bu mərhələsinin səciyyəvi cəhətlərindən birini də, hərəkata rəhbərliyin ayətulla - əl-üzma (böyük ayətulla- dini başçı) Ruhulla Musəvi Xomeyni başda olmaqla ruhanilərin əlinə keçməsi təşkil edirdi. Bununla da, ümumxalq hərəkatı xarakteri almış bu inqilaba islam donu geydirildi. O, tarixə İran İslam inqilabı kimi daxil oldu.

Ayətullah imam Xomeyni hələ XX əsrin 60-cı illərindən şahlığın və İranda ABŞ nüfuzunun artması əleyhinə olan şəxs kimi məşhurlaşmışdı. Dəfələrlə həbs olunmuş və 1962-ci ildə Türkiyəyə sürgün edilmiş, sonra oradan İraqa köçmüşdü. O, 1978-ci il oktyabrın əvvəllərində İraq hökumətinin təkidi ilə oranı tərk edərək Parisə getməli olmuşdu. O, burada İran milli cəbhəsinin başçısı Kərim Səncəbi ilə görüşmüş, İranda Pəhləvi sülaləsinin hakimiyyətinin ləğv olunmasının zəruriyyəti barədə birgə bəyanat imzalamışdılar. Bəyanatın yazıları İrana gətirilərək hərbi vəziyyət şəraitində yeganə leqal yığıncaq yeri olan məscidlərdə səsləndirilməklə əhaliyə çatdırılmışdı.

Bu mərhələdə şah reliminə qarşı ilk çıxışlar 1978-ci il sentyabrın 7-də başlandı. Bir gün sonra, sentyabrın 8-də Təbrizdə hərbi vəziyyətin elan olunması və qadağa saatlarının qoyulmasına etiraz olaraq, nümayiş və ümumi tətillər keçirildi. Həmin gün İranın digər şəhərlərində olduğu kimi Təbrizdə də nümayişçilərə divan tutuldu, çoxlu ölən və yaralananlar oldu. Bu hadisə İran tarixinə “Qanlı cümə günü” kimi daxil olmuşdu.

Ayətulla Xomeyninin İraqı tərk etməyə məcbur edilməsinə etiraz olaraq, 1978-ci il oktyabrın 1-də Cənubi Azərbaycanın Urmiya Zəncan, Həmədan və b. şəhərlərində başlamış nümayişlər digər şəhərlərdə də öz əks-sədasını verdi. 1978-ci ilin oktyabr-noyabr aylarında Təbrizdə, Ərdəbildə, Marağada, Culfada, Həşturda, Şahpurda əhalinin bütün təbəqələrini əlavə edən kütləvi nümayişləri keçirildi. Müsəlmanların dekabrın 2-də başlanan müqəddəs məhərrəm ayında rejimə qarşı çıxışlar daha kəskin hal aldı. Onlar çox vaxt hərbi və polis hissələri ilə müşayiət olunurdu. Dekabrın 11-də aşura günü Azərbaycanda da nümayişlər daha əzəmətli olmuşdu. Nümayişçilərlə polis qüvvələri arasında baş vermiş toqquşmalar zamanı onlarla ölən və yaralanan olmuşdu. Dekabrın sonlarında Sərabda və Urmiyada keçirilən nümayişlər bu cəhətdən fərqlənmişdilər.

Nəhayət, 1979-cu il yanvarın 16-da rejimdən narazı olan xalqın, xüsusən milyonlarla əhalini əhatə edən inqilabi qüvvələrin təkiddə tələbi və təzyiqi sayəsində 50 ildən çox İranda ağalığ edən Pəhləvi sülaləsinin nümayəndəsi Məhəmməd Rza şah ölkədən qaçmalı oldu. Bu, İranda monarxiya rejiminin ləğv edilməsində ilk qələbə idi. Xalq bu qələbəni böyük təntənə ilə qarşıladı.

Fevralın 1-də ayətulla Xomeyni Parisdən Tehrana qayıtdı. Cənubi Azərbaycan əhalisi də bu hadisəni izdihamlı nümayişlərlə qarşıladı.

1979-cu il fevralın 11-də şahpərəst qüvvələrin müqavimətinə baxmayaraq, İranın paytaxtı inqilabçıların nəzarətinə keçdi. Təbrizdə isə inqilabçılarla şahpərəst qüvvələr arasında silahlı qarşıdurma fevralın ortalarına kimi davam etdi. Fevralın 16-da Cənubi Azərbaycanda inqilab qələbə çaldı. 1978-1979-cu illər İran inqilabı zamanı 25 min nəfərə qədər azərbaycanlı demokratiya və azadlıq naminə öz canını qurban vermişdi. Buna baxmayaraq, əfsuslar olsun ki, o, heç bir şey qazanmamışdı. Nə muxtariyyət əldə etmiş, nə də milli-mənəvi dəyərlərini qoruyub saxlamaq və inkişaf etdirmək imkanı əldə etmişdir. Onun sosial-siyasi və mədəni durumu demək olar ki, şahlıq rejimi dövründə olduğu kimi qalmışdı. Milli dilini və mədəniyyətini inkişaf

etdirmək imkanlarından məhrum edilmişdi. İran Respublikası əhalisinin təqribən yarısını təşkil edən azərbaycanlılar da İslam bayrağı altında yeridilən fars şovinizm siyasətindən əzab çəkmək məcburiyyətində qalmışdılar. Onların milli- azadlıq, demokratiya uğrunda mübarizə şanslarının qarşısı hazırda da boğulmaqdadır. Parçalanmış Azərbaycanın Cənub hissəsində yaşayan soydaşlarımızın İran İslam inqilabından sonrakı vəziyyəti hələlik bax belə qalmaqdadır.